

нижена оцінка його здібностей і знань, безтактність у спілкуванні. Усе це може викликати глибокі емоційні травми [3; 39]. У практиці спілкування викладачів вищих аграрних закладів освіти зустрічаються випадки, коли вони не намагаються зрозуміти й прийняти позицію інших учасників спілкування. Це егоцентричний підхід. У студентів викладачі не бачать особистості, не намагаються проинтися його інтересами, дозволити йому мати свої погляди, особисту думку. Такі стосунки призводять до чисто інформативного зв'язку між педагогами та вихованцями. Окремі викладачі можуть вести себе під час спілкування відповідно до соціальних та професійних стандартів. А це, у свою чергу, може призвести до втрати ними здатності до природної поведінки.

У поданому вище матеріалі ми намагалися стисло проаналізувати стан навчання студентів вищих аграрних закладів освіти професійного вербального спілкування. Головною фігурою процесу навчання студентів спілкування є, звичайно, викладач, а тому йому необхідно пам'ятати, що над своєю власною комунікативною культурою потрібно постійно працювати. Адже студенти вважають його взірцем для активного та пасивного наслідування.

Література

1. Кобыляцкий И.И. Основы педагогики высшей школы. – Киев–Одесса: Вища школа, 1978.
2. Семиченко В.А. Психология общения. – К.: Магістр, 1998.
3. Януш Ядвіга. Українська мова в економічному вузі // Дивослово. – 1999. – № 2.

Борисов В.В.

Краматорський економіко-гуманітарний інститут

НОРМАТИВНИЙ ОБРАЗ ЛЮДИНИ – ВІДБИТТЯ ВАЖЛИВИХ РИС ЕТНОСУ

Нормативний образ людини і нерозривно пов'язані з ним мета, завдання і методи діяльності завжди залежать і в багатьох випадках похідні від притаманній культурі імпліцитної теорії людини. Зазначимо, що слово

“теорія” використовується умовно, бо мова йде швидше про образ, уявлення або парадигму особистості. І хоча такі уявлення досить розмиті, саме вони складають ядро народної психології будь-якого народу, нації або етнічної групи, інтегруючи і сумуючи особливості його соціального виховання, очікувань і оцінок. Імплицитна теорія особистості – центральна ціннісна орієнтація, з якою так чи інакше співвідносяться всі форми соціальної поведінки і з особливо – виховання підростаючих поколінь.

Дослідження специфіки національного характеру може ускладнюватися багатьма обставинами. Одна з них — феномен стереотипізації, властивий будь-якому сприйманню соціальних явищ, що особливо виявляється під час вивчення представників іншої етнічної групи.

Виникнення етнічних стереотипів пов'язане з розвитком етнічної самосвідомості, усвідомленням власної приналежності до певної етнічної групи. Для будь-якої з них характерна психічна спільність, що виражається у формуванні певного “ми-почуття”. Для етнічних груп воно фіксує усвідомлення особливостей своєї власної групи, відмінність її від інших груп. Образ самих груп при цьому спрощується, складається під впливом деяких міжетнічних відносин, які формують особливу соціальну настанову на представника іншої групи. Певну роль тут відіграє і минулий досвід спілкування з іншою етнічною групою. Якщо ці відносини в минулому мали ворожий характер, то таке ж забарвлення буде перенесене на кожного представника цієї групи, чим і задається негативна настанова.

Образ, побудований відповідно до настанови, діє як етнічний стереотип. Важливо підкреслити, що він не обов'язково презентує іншу етнічну групу в негативному плані, але завжди дає суб'єктивне сприйняття представника іншої групи. Найчастіше етнічний стереотип виникає через обмеженість міжетнічного спілкування. Поступово риси, властиві деяким представникам іншої етнічної групи, поширюються на всю групу.

Отже, стереотипи, які складаються, в подальшому впливають на виникнення етнічних симпатій чи антипатій. Навіть за “нейтрального” ефекту будь-який етнічний стереотип означає приписування етнічних ознак представникам інших етнічних груп (це може стосуватися також і антропологі-

чних властивостей, і культурних норм), тобто сприяє поширенню “наближених”, неточних характеристик.

Сам факт усвідомлення особливостей своєї етнічної групи не містить у собі упереджень щодо інших груп. Але так буває, доки відбувається констатація цих відмінностей. Від такої констатації дуже легко перейти до оцінки іншої групи, і тоді можливі перекоханості її образу. При цьому виникає психологічне явище етноцентризму, що полягає у схильності представників групи сприймати всі життєві явища з позицій “своєї” етнічної групи, яка розглядається як еталон.

Суть етноцентризму зводиться до сукупності масових ірраціональних уявлень про власну етнічну спільність як про центр, навколо якого групуються всі інші. Ці уявлення є психологічними утвореннями масової свідомості у вигляді конкретизованих спрощень образів свого народу, щедро наділених позитивними рисами, в кількості, яка набагато перевершує аналогічні риси в уявленнях про інші народи.

Таким чином, етноцентризм є співчутливою фіксацією позитивних рис своєї групи, який не обов'язково передбачає формування негативного, ворожого ставлення до інших груп, хоч такий відтінок і може виникнути за певних обставин. Характер, якого набуває етноцентризм, залежить від типу суспільних відносин, змісту національної політики, ідеології.

Етнічні стереотипи складаються завжди в певному соціальному контексті і коли набувають стійкої форми упереджень, тобто стандартного і негативно забарвленого емоційного характеру, легко можуть бути використані як засоби розпалювання національної ворожнечі. Соціально-психологічний аналіз формування етнічних стереотипів, який пояснює механізм їх виникнення в ситуаціях міжетнічного спілкування, може зробити певний внесок у боротьбу з такими негативними явищами.

Важливою характеристикою психології етнічних груп є відносність психологічної різниці між групами, що стосується і національного характеру. Існує чимало досліджень, що підтверджують цю тезу. В етнічних стереотипах завжди є домішок неетнічних впливів, передусім соціально-історичних, культурних тощо, які позначаються на формуванні уявлень про зміст типових характеристик різних національних груп.

Складність явищ національної психології потребує відповіді на питання про те, чим зумовлені національні особливості людей. В історії суспільної думки було чимало спроб відповісти на нього: в теоріях “народного духу” вони оголошувались як такі, що завдані з самого початку; в різних біологічних інтерпретаціях суспільного процесу вони розглядались як генетично зумовлені й приналежні расі; корені національних відмінностей відшуковувались також в антропологічних, фізичних особливостях людей, в географічних умовах їхнього існування. Головним недоліком цих концепцій було те, що не приділялося достатньої уваги аналізу економічних, соціальних і культурних умов життя, які історично склалися.

Зарубіжна етнопсихологія накопичила досить великий і різноманітний матеріал стосовно особливостей психічного складу і поведінки людей, зумовлених їхньою етнічною приналежністю. Ще на досить ранніх етапах досліджень було встановлено, що коло ознак, які дають змогу відрізнити одну етнічну групу від іншої, тим більше, чим менша етнічна спільність ставала предметом вивчення. Особливо легко цей матеріал піддавався опрацюванню, коли бралися найменш розвинені і найбільш ізольовані племена.

І не випадково значна кількість досліджень у традиційній етнопсихології здійснювалась саме на матеріалі племен, які населяють острови Тихого і Атлантичного океанів (Таїті, Гаїті та ін.). У результаті була встановлена залежність етнічної психології від умов життя групи, але самі умови в тій конкретній ситуації були досить специфічними. Підтвердження одержаних результатів на великих сучасних націях виявилось неможливим, оскільки вони формувались за інших соціально-історичних умов.

У рамках культур антропології, орієнтованої на школу неофрейдизму (Р.Бенедикт, А.Кардинер, Р.Лінтон, М.Мід), дослідження вчених були зосереджені на аналізі способів соціалізації так званої базової особистості, зокрема, вивчались сім'я, норми, прийняті у групі, культурні символи. Цей напрямок вважався перспективним і все ж він не знайшов широкої підтримки, оскільки серед умов соціалізації вивчались переважно культурні символи, тоді як соціально-економічні відносини залишилися поза увагою дослідників.

Те, що саме соціально-економічні та історичні умови і особливості життя кожного народу в першу чергу визначають специфіку формування його психічного складу, можна підтвердити багатьма прикладами.

Так, дослідники національного характеру американської нації не без підстав зазначають, що його підґрунтя становить характер англійців. Переселенці зі Старого світу перенесли на новий континент індивідуалізм, схильність до практицизму, енергійність. Але за нових умов ці риси набули інших форм прояву. Якщо індивідуалізм англійців був пов'язаний насамперед з вимогами політичної рівності, то американський — з економічною незалежністю, ідеєю вільного підприємництва.

Поєднання різних етнічних груп сприяло відмові від старих традицій і появі нових. Разом з тим розвиток економічних відносин, які не були обтяжені старими пережитками, породжував сучасні раціональні, прагматичні форми поведінки. Спостереження дослідників національної психології американців підтверджують відомі журналісти В.Стрельніков та В.Песков, на думку яких нормою і цінністю американців є впевненість у собі, енергійність, діловитість. Час, власний престиж, гроші — це те, що вони найбільше цінують. Звідси їх обов'язковість, економність, ощадливість. Ці якості поєднуються із знеособленістю міжособистісних контактів, їхньою стандартизацією. Зміна історичних та політичних умов життя впливає не тільки на особливості психічного складу нації, а й на уявлення людей іншої етнічної групи про його вияви, тобто зумовлює зміну стереотипів національного характеру. Так, у XVIII ст. народом, найбільш схильним до революційних змін, у Європі вважали англійців, а французи для більшості були консервативним народом. На початку XIX ст. німців (і вони самі себе) оцінювали як народ, нездатний до економічної діяльності, а більш схильний до поезії, філософії, музики. Після революцій у Франції, промислового перевороту в Німеччині ці стереотипи суттєво змінилися.

Ураховуючи різні підходи до тлумачення поняття “національний характер”, можна погодитися з українським дослідником П.І.Гнатенком, який визначає національний характер як сукупність соціально-психологічних рис (почуттів, емоційно-вольових якостей, ціннісних та національно-психологічних настанов), властивих нації на певному етапі розвитку, детермінованих соціально-

економічними, історичними і географічними умовами існування, що виявляються в культурі, традиціях, звичаях і обрядах. Національний характер — це своєрідне, специфічне поєднання загальнолюдських рис у конкретних історичних і соціально-економічних умовах буття нації.

Поряд з поняттями “національний характер”, “базова особистість” дослідники вживають також поняття “модальна особистість”, “нормативний образ людини” та “етнічна особистість”. Термін “модальна особистість” на відміну від “базової особистості” визначає частоту повторення рис, особистісних виявів, які кількісно переважають у конкретному суспільстві. Вони можуть бути встановлені емпірично, статистично обчислені й вказують на домінування певного особистісного профілю, притаманного найбільшій кількості дорослих людей певного суспільства.

Поняття “етнічна особа”, як вважає М.О.Шульга, є результатом так званої етнізації, тобто процесу становлення, розвитку і закріплення в особистісних структурах якостей, що відображають особливості культури, етносу: оцінюючих, моральних суджень, естетичних уявлень, навичок, умінь, стилю спілкування та поведінки.

Останнім часом для з'ясування особливостей психічного складу нації чи етносу використовується також термін “ментальність”, або “менталітет”. Незважаючи на численні спроби дати обґрунтоване визначення цього поняття, у більшості випадків його ознаки збігаються з тими, які входять у поняття “національний характер”. Загалом під *ментальністю* розуміють спосіб ставлення людини до внутрішнього і зовнішнього світу, в основі якого лежать психічні процеси сприймання і розуміння (інтерпретації).

Ментальність переважно відображає внутрішній стан суб'єкта і його світобачення, тоді як під національним характером здебільшого розуміють певні зовнішні, експресивні, поведінкові ознаки чи функціональні якості.

Національний характер — досить стійке і суперечливе психічне утворення. У його структурі дуже часто поєднуються такі риси та особливості, які можуть розглядатися і як позитивні, і як негативні. Наприклад, М.О.Бердяєв звертав увагу на поляризованість російського характеру, в якому уживалися зовсім протилежні риси: доброта і жорстокість, душевна делікатність і бруталь-

льність, альтруїзм та егоїзм, велике волелюбство і деспотизм, самоприниження і національна гордість та шовінізм.

Взагалі ж поляризованість рис характеру притаманна не тільки російському національному характеру, а й представникам будь-яких етносів. Тому треба знати, які історичні умови призвели до появи у національному характері народу тих рис, звичок, почуттів, які представники іншого етносу можуть інтерпретувати як негативні.

Разом із тим слід уміти визнати вади, які існують у психічному складі власного народу, не виш'ячувати і не абсолютизувати позитивні риси, не замовчувати ті, що не сприяють розвитку нації в нових історичних умовах.

Перші спроби дати аналіз психічного складу українців як етносу і як нації були здійснені ще в XVIII—XIX ст. у працях видатних представників української думки М.Костомарова, В.Липинського, Д.Чижевського, Ю.Липи, Ю.Кульчицького та ін. Спираючись на їхні спостереження та праці сучасних дослідників (О.Донченко, С.Тагліна, П.Гнатенка та ін.), спробуємо окреслити найбільш узагальнені риси, притаманні українському національному характеру.

Майже всі дослідники, колишні й теперішні, виокремлюють такі типові риси українського національного характеру, як демократичність, волелюбство, емоційність, що виявляються у музичності, наближеності українців до природи, культурі жінки і родини, релігійності, толерантності до інших народів, працелюбстві, гостинності тощо.

Не заперечуючи цих особливостей, зазначимо все ж, що ці якості не є специфічно українськими, вони притаманні не тільки українцям, а й іншим народам, хоч і можуть мати у них інші форми прояву. Тому спробуємо розглянути саме деякі характерологічні риси типового українця, усвідомлюючи, що вони теж мають відносний характер і не є абсолютно обов'язковими для представників різних регіонів України.

Так, більшість дослідників схиляється до того, що українцям властива така психологічна риса, як інтровертованість. Ця особливість виявляється в певній спрямованості (установці) на свій власний внутрішній світ, на проблеми перш за все власного соціуму. Саме тому в українсь-

кому суспільстві родина, найближча громада відігравали велику роль і мали особливу цінність.

Інтровертованість виявляється також у миролюбності, несхильності до агресії та насильства, в зосередженості на своїй внутрішній свободі. Певна закритість для зовнішнього світу породжує особистісну стриманість, витривалість та впертість у досягненні задумів.

Майже всі дослідники відзначають таку характерологічну рису українців, як індивідуалізм (М.Костомаров, В.Липинський, В.Винниченко та ін.). В.Лишинський навіть звертав увагу на небезпечність цієї риси для побудови державності України, адже індивідуалізм може ви'являтися і у схильності до непокори, що у граничних своїх виявах веде до заперечення будь-якої влади, до анархізму. Підкреслюючи інтровертованість українського національного характеру, дослідники часто протиставляють йому екстравертованість росіян. Ця їхня характерологічна риса зумовлює більший, порівняно з українцями, колективізм (общинність), товарискість, відкритість зовнішньому світу.

Важливою рисою характеру як конкретної особистості, так і етнічної групи є здатність до саморегуляції. Ця риса може розглядатися як рівень самостійності, розвитку самосвідомості, самоконтролю, відповідальності за своє життя.

Важко стверджувати без конкретних емпіричних досліджень, яка з цих рис домінує в українському національному характері. З одного боку, інтровертованість, заглибленість у свій внутрішній світ повинні виробляти і критичне ставлення до себе, своїх дій, вміння брати відповідальність за все зроблене на себе. Проте тривала відсутність в Україні державності не сприяла формуванню в нації відповідальності за власну долю, породжувала політичну пасивність, очікування, що хтось інший допоможе розв'язати ці проблеми. Якщо такі сподівання не здійснюються, виникає спокуса знайти винуватця не в собі, а в образі представників інших етнічних груп. Тривале повторення таких ситуацій закріплює в поведінці екстернальні тенденції, які особливо виявляються у скрутні, переломні періоди життя націй.

Не виключено, що риса інтернальності-екстернальності в менталітеті українського народу презентована в суперечливій формі й залежно від ситуації може виявлятися неоднозначно, схилиючись у той чи інший бік.

Ще однією з домінуючих рис українського національного характеру, яку відзначає більшість дослідників, є його емоційність. Так, В.Липинський, М.Костомаров вказували на підвищену чутливість української душі, її вразливість, схильність ображатися і, відповідно, слабку вольову регуляцію.

Підвищена ж чутливість до всього, що оточує, зокрема й до взаємин з іншими людьми, інколи поєднується з певною амбіційністю (“гоноровитістю”). Це може знаходити свій вияв у зовнішніх атрибутах, яким надається більшого значення, ніж самій суті явищ. Емоційність же у поєднанні з інтровертованістю характерна здебільшого для людей, схильних до виконання етичних норм, здатних надати допомогу більш слабким, бідним, пожаліти їх.

Недостатня розвиненість соціальної волі також виокремлюється багатьма дослідниками українського етносу. Перевага емоційності, споглядальності, мрійливості над волею в характері українця часто призводила до того, що поставлені цілі не були досягнуті, чи реалізовувалися не так, як були задумані.

Неадекватність вольової регуляції відбивається і в такій характерологічній рисі, як упертість, що також підкреслюється в багатьох дослідженнях. Ця особливість поведінки виявляється у прагненні діяти по-своєму, всупереч розумним доказам чи порадам.

Відомий історик О.Субтельний, розглядаючи психологічні особливості західні українців (“галичан”), підкреслює їхню особливу свавільність, гордовитість та некерованість, що було наслідком упередженості галицьких бояр проти княжої влади. Ці риси, на його думку, є результатом своєрідності історичного розвитку Галичини. Населення регіону впродовж багатьох століть входило до складу різних, але однаково відчужених державних утворень. Звідси недовірливе або байдуже ставлення до влади, що розглядалася не більш ніж традиція чи навіть своєрідний ритуал. Разом із тим, щоденне існування в таких суперечливих умовах сприяло виробленню звички до пристосування, зовнішнього прийняття нав'язуваних норм.

Внаслідок цього, підкреслює дослідник, характерною рисою галичан стала здатність до засвоєння зовнішніх форм поведінки за вираженої внутрішньої спрямованості на збереження власної суті. У конкретній ситуації це виявляється в таких поведінкових формах, як:

- індивідуалізм, тобто спрямованість на досягнення передусім власного успіху;
- формальність, тобто спрямованість на сприймання зовнішніх норм і ознак при мінімальному врахуванні змісту і суті навколишніх явищ;
- раціональність, тобто схильність до вибору найоптимальнішої в конкретній ситуації можливості, націленість на розв'язання завдань сьогодення;
- консерватизм, тобто прагнення до збереження в незмінному вигляді головних національних цінностей: мови, традицій, звичаїв, релігії тощо.

Розглянуті нами деякі особливості українського національного характеру не претендують на повноту і завершеність, їх притаманність усьому українському народові. Україна — велика, багатонаціональна держава. На її території можна виокремити не один, а кілька відносно самостійних етнічних типів, зосереджених у конкретних регіонах: Закарпатті, Галичині, Східній, Центральній, Південній Україні.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства, коли значні соціально-етнічні зміни в Україні супроводжуються кризовими явищами в становленні держави і нового ринку праці, коли проблема формування національної самосвідомості набула величезних масштабів, особливо гостро стоїть проблема формування національної самосвідомості у студентів, майбутніх вчителів.

Допомогти розв'язати ці проблеми можуть відповідні спеціалісти: філософи, психологи, педагоги. Вони зможуть це зробити лише за певних умов: відповідному забезпеченні інформацією про стан речей в етнонаціональній сфері, наявності прогнозу розвитку національних відносин в країні на найближчі 5-10 років.

Вергазова Л.Г.
Донецький державний технічний університет

СЛОВЕСНА ТВОРЧІСТЬ ДОШКІЛЬНИКІВ – ДОРОГОВКА З ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОСТІ